

צרורות

ראשי פרקים

1. פתיחה
2. מקורות תנאיים
 - א. משנה
 - ב. תוספתא
 - ג. מקורות תנאיים - בבלי
3. הגדרת דין "צרורות"
4. הגדרת "צרורות" כ-"הלכתא גמירי לה"
5. סיכום ביניים - התפתחות דין "צרורות"
6. בעיותיהם של רבא ורב אשי והיחס ביניהם
7. שיטות ראשונים בסוגיא
 - א. רמב"ם - פירוש המשניות
 - ב. רבינו חננאל
8. סיכום

1. פתיחה

אחד הסעיפים המרכזיים בנוקי רגל הוא דין "צרורות". בדברינו להלן נסביר את משמעות המונח ואת דינו, תוך מתן דגש לתהליך שחל בהבנת מושג זה, תהליך שבסופו הוגדר כ"הלכתא גמירי לה"¹. רבדי הדיון יהיו ממסורות התנאים דרך חכמי התלמוד וכלה בראשונים.

2. מקורות תנאיים

א. משנה

המשנה בבבא קמא (בחלק הנוגע לסוגיית צרורות), מחולקת לשני רבדים: גרעין ופירוט. הגרעין מופיע בפ"א מ"ד:

חמשה תמין וחמשה מועדין:

הבהמה אינה מועדת לא ליגח ולא ליגוף ולא לשוך ולא לרבוץ ולא לבעוט.

השן מועדת לאכול את הראוי לה, הרגל מועדת לשכור בדרך הלוכה, ושור המועד ושור המזיק ברשות הניזק והאדם.

הזאב והארי והדוב והנמר והברדלם והנחש הרי אלו מועדין, רבי אליעזר אומר בזמן שהן בני תרבות אינן מועדין, והנחש מועד לעולם.

מה בין תם למועד? אלא שהתם משלם חצי נזק מגופו, ומועד כשלם נזק שלם מן העלייה.

על פי משנה זו, החלוקה בין סוגי הנזקים השונים היא בין תמים למועדים², כאשר ההבדל בדינם הוא: "התם משלם חצי נזק מגופו, ומועד משלם נזק שלם מן העלייה".

¹ הצגת הדברים כהליך מכוונת לרובד הפשוט של הסוגיא, בלא להכנס לשאלות הנוגעות להעברת המסורת והשתלשלות ההלכה.

² תשומת לב להבדל בין משנה זו למשנה הראשונה בפרק, הדנה בסוגי נזקים שונים, כל אחד ודינו: "ארבעה אבות נזיקין: השור והבור והמבעה והתבער. לא הרי השור כהרי המבעה ולא הרי המבעה כהרי

הגדרת סוג נזק כמועד שאולה מהכתובים, המתיתחים לשור שהמית איש או אישה (שמות כ"א, כט):

ואם שור נגה הוא מתמל שלשם והועד בבעליו ולא ישמרנו, והמית איש או אשה השור יסקל וגם בעליו יומת.

על פי משנתנו, שן, רגל ומזיקים נוספים מוגדרים כ"שור מועד". אין כוונת הדברים לכך שבעל הבהמה הותרה מספר פעמים, אלא כוונת הדברים היא שהבהמה היא כ"מותרת ועומדת" לעשות נזק מסוים³.

סוגי הנזקים, אם כן, מחולקים לשניים, כאשר חמישה דברים הם "מועדים": שן, רגל, שור המועד, שור המזיק ברשות הניזק⁴ והאדם.

הפרק השני הוא ביאור המועדים המוזכרים בפרק הראשון, תוך פירוט הדינים השונים:

כיצד הרגל מועדת לשבר בדרך הלזכה?⁵

הבהמה מועדת להלך כדרכה ולשבר.

היתה מבטמת או שהיו צורות מנתזן מתחת רגליה, ושברה את הכלים - משלם חצי נזק.

דרסה על הכלי ושברתו ונפל על כלי ושברו - על הראשון משלם נזק שלם ועל האחרון משלם חצי נזק.

התרנגולים מועדין להלך כדרכן ולשבר. היה דליל קשור ברגליו או שהיה מהדס ומשבר את הכלים - משלם חצי נזק.

כיצד השן מועדת לאכול את הראוי לה?

הבהמה מועדת לאכול פירות וירקות.

אכלה כסות או כלים משלם חצי נזק.

כמה דברים אמורים ברשות הניזק אבל ברשות הרבים פטור, ואם נהנית משלם מה שנהנית...

הכלב והגדי שקפצו מראש הגג ושברו את הכלים משלם נזק שלם, מפני שהן מועדין.

הכלב שנמל חררה והלך לגדיש, אבל החררה והדליק הגדיש - על החררה משלם נזק שלם ועל הגדיש משלם חצי נזק.

איזה הוא תם ואיזה הוא מועד?

מועד כל שהעידו בו שלשה ימים ותם משיחזור בו שלשה ימים...

שור המזיק ברשות הניזק כיצד...

אדם מועד לעולם...

השור...", לעומת משנתנו, המאחדת את כל סוגי הנזקים באמצעות החלוקה בין תמים למועדים. בנושא זה ראה מאמרו של אברהם וייס, "הפלוגתא בפירוש מלת מבעה במשנה בבבלי ובירושלמי" (בקובץ מאמרו על המשנה), המבאר את משנת "חמשה תמים..." בשיטתו של רב, היינו: "תנא שור וכל מילי דשורי", ועל כן כלולים בתוכה כל נזקי ממונו, על פי החלוקה בין תמים למועדים (ומהווה למעשה פירוש של אב הנזק "שור", המופיע במשנה הראשונה).

³ משמעותו הראשונית של "שור מועד", שור שהיתרו בבעליו, השתנתה לשור המועד לעשות מעשה מסוים, כלומר: שור הרגיל לעשות מעשה זה. הגדרה זו נכונה לגבי שור נחון, כאשר הדברים נעשו לתכונת אופיו, וכן לגבי נזקי שן ורגל, הנעשים באופן טבעי ורגיל, והבהמה "מועדת" לנזק זה.

⁴ לגביו נראה, כי אין מדובר בתכונה מהותית, אלא בהשוואה דינית, כמפורט בפרק השני.

⁵ לגבי משפט זה נחלקו הדעות כיצד לפרשו (ראה רש"י על המשנה יז ע"א ותוס' שם ד"ה הבהמה). הבחירה בפירושו כמשפט שאלה אחד מסתמכת על ראייתו כמבוסס על הדין הנזכר בפ"א, לגביו נשאלה השאלה: "כיצד" (בהתאם למבנה הפרק כולו, כפי שיובא להלן).

הקטעים המודגשים הם המובאות מן הפרק הראשון. ניתן לראות, כי פרק שני מתייחס לכל חמשת המועדים, והולך ומבארם.

המשנה הראשונה דנה ברגל, ומבארת, כי האופן בו הרגל מועדת הוא: "הבהמה מועדת להלך כדרכה ולשבר". בהמשך מובאים דינים נוספים, בהם משלם חצי נזק בלבד. כאשר ההסבר הפשוט לדינים אלו הוא כי באופן זה הבהמה אינה מועדת להזיק, ועל כן דינה כתם⁶. היינו חצי נזק מגופו⁷.

על פי הסבר זה מבואר פרק שני כולו: בכל דין ודין נשנה המקרה בו המזיק מוגדר כמועד, ולאחריו נשנו המקרים החריגים, לדוגמא: השן מועדת לאכול את הראוי לה, אך אינה מועדת לאכול כסות וכלים, כלב וגדי מועדים לקפוץ מראש הגג. הכלב מועד לאכול חררה, אך אינו מועד להדליק גדיש עם חררה זו, והאדם מועד לעולם.

נדון כעת ביתר פירוט במשנה הראשונה, העוסקת ברגל:

כיצד הרגל מועדת לשבר בדרך הלוכה?

בהמה מועדת להלך כדרכה ולשבר.

היתה זכעטת או שהיו צרורות מנתזין מתחת רגליה, ושברה את הכלים - משלם חצי נזק.

דרסה על הכלי ושברתו, ונפל על כלי ושברו - על הראשון משלם נזק שלם ועל האחרון משלם חצי נזק.

התרנגולים מועדין להלך כדרכן ולשבר. היה דליל קשור ברגליו או שהיה מזהם ומשבר את הכלים - משלם חצי נזק.

המשנה, כאמור, דנה בהגדרת הרגל כמועדת, ולפיה הרגל מועדת להלך כדרכה ולשבר, אך אינה מועדת לנזקים שאינם כאלו. על כן, לבעיטה ולהתזת צרורות (היינו התזת רגבי אדמה ואבנים קטנות ונזק הנגרם באמצעותם)⁸ אינה מועדת, ומשלמת חצי נזק כדין תם. המכנה המשותף לבעיטה ולצרורות הוא בכך שנעשים על ידי הרגל, ועל כן מוגדרים כנזקי רגל, אך אין זו הרגל המועדת.

המקרה השני, המוזכר במשנה, מורכב מעט: מקרה זה מתחלק לשני מרכיבים, כאשר על החלק הראשון, היינו שבירת כלי עליו דרסה, משלמת נזק שלם, מכיוון שאין זה דבר חריג, ומועדת לשבור על ידי דריסה, אך החלק השני מוגדר כחריג (אין זה מצוי, ששבר יותז, ויפגע בדיוק בכלי שני בעוצמה מספקת לשבורו), ומשלמת חצי נזק.

⁶ ראה הערה 3. מכיוון שמועד הוגדר כבהמה שמותרת ועומדת לעשות מעשה מסוים, הרי שתם יוגדר במקרה שהבהמה איננה מותרת ועומדת לעשות מעשה מסוים, כלומר: במקרה של נזק חריג שאיננו שכיח. על פי זה, המרכיב המשמעותי בהגדרת תם ומועד הוא שאלת השכיחות. ניתן אומנם לשלב כמרכיב נוסף גם את אופן הנזק (היינו: אופן מסוים יוגדר כחריג), אך ברור כי הדברים יהיו תלויים בשכיחות הדבר (וראה להלן ביחס לפירוש המשניות לרמב"ם).

הסברא מאחורי החלוקה בין תם למועד היא: נזק שהבהמה מורגלת לעשותו מוטל על הבעלים לשמור מפניו, אך במקרה של נזק חריג אשמת הבעלים פחותה, מכיוון שלא היה עליו לצפות להזיק מסוג זה, ומשלם חצי נזק בלבד.

⁷ זאת בהתבסס על המשנה בפרק ראשון, לפיה החלוקה בין הנזקים השונים היא בין תם למועד, וכל זמן שהבהמה אינה מועדת, הרי היא תמה, ומשלם חצי נזק מגופו.

⁸ אומנם צרורות נתזים על ידי בהמה המהלכת כדרכה, אך זהו נזק חריג (ראה הערה 6).

דיני תרגולים מקבילים לדיני בהמה, ועל כן התרגולים מועדים להלך כדרכם ולשבר, אך אינם מועדים להזיק באמצעות דליל (כריכה של חוטים⁹) או באמצעות הידוס (קפיצות, מעין ריקוד), ועל כן משלמים חצי נזק.

סיכום:

במשנה מובאים מספר דינים, בהם גרימת נזק היא מקרה חריג, ודין הבהמה הוא כדין תם. בין מקרים אלו מצאנו התזת צרות, שבר כלי השובר במעופו כלי אחר, בעיטה, הידוס תרגולים ונזקי דליל, הקשור לרגל התרגול. דין צרות איננו, לפי זה, דין מיוחד, המאפיין סוג נזק מסוים, אלא אחד ממספר פרטים, שהמשותף להם הוא בכך שהבהמה אינה מועדת לעשותם.

ב. תוספתא

בתוספתא מצאנו התפתחות בשני מישורים: האחד הוא הוספת מישור דיון בשאלת הבדלי הדינים בין הרשויות השונות (רשות הרבים ורשות הניזק)¹⁰, והשני הוא הרחבת הדיון בפרטי הדינים השונים¹¹:

בהמה שנכנסה מאיליה לרשות היחיד והזיקה בידה וברגלה ובקרנה ובעול שעליה ובמשוי שעל גבה ובעגלה כשהיא מושכת – משלמת נזק שלם, והמוזיק בכרמלית – משלם נזק שלם¹².

בהמה מועדת לילך כדרכה ולשבר למעך את האדם ואת הפירות ואת הכלים, בין שהזיקה ברגלה בדרך הילוכה ובגופה בדרך הילוכה המור במשוי שעליו בדרך הילוכו. סימכום אומר חזיר שהיה נוביר והזיק בחוטמו משלם נזק שלם¹³.

בשתי הלכות אלו מובאים מספר דינים, עליהם משלם נזק שלם. על פי ה"ח נראה, כי הלכות אלו הן הרחבה לדין המשנה: "הבהמה מועדת להלך כדרכה ולשבר". משמעות הרחבה זו היא כי חיוב הבהמה איננו רק על נזקים הנעשים באמצעות רגלה של הבהמה בדרך הילוכה, אלא גם על נזקים הנעשים באמצעות גופה או באמצעות דברים המוצמדים לגופה (כמשוי וכדו"). לפי זה, דין רגל הורחב לכל נזק הנגרם בדרך הילוכה של הבהמה.

כאמור, בהלכות אלו מובאים מקרים להם מועדת הבהמה, ועל דינים אלו מוסיף סומכוס: "חזיר שהיה נובר והזיק בחוטמו משלם נזק שלם". לדעת סומכוס, נזק בחוטמו של חזיר נובר מקביל לנזקי בהמה תוך כדי הילוכה כדרכה, ועל כן משלם נזק שלם כדין מועד. בהנחה שחכמים חולקים על סומכוס, דעתם תהיה, כי חזיר איננו מועד להזיק בחוטמו תוך כדי נבירה, ועל כן משלם חצי נזק, כדין תם¹⁴.

⁹ ח' אלבק.

¹⁰ ראה פ"א ה"ג-ה"ד. נושא זה מרכזי יותר בירושלמי (ביחס לסוגייתינו), ולא נדון בו כאן.

¹¹ התוספתא (במקרים רבים במסכת זו) משתמשת במשנה כגורעין ומרחיבה אותה בפרטים ובידינים נוספים, ועל כן ניתן לראותה כרובד מאוחר יותר למשנה.

¹² פ"א ה"ו, במהדורת ליברמן.

¹³ שם ה"ח.

¹⁴ לגבי אופן הבאת ברייתא זו בבבלי, ראה להלן.

הרחבה נוספת לדיני המשנה מופיעה בהמשך התוספתא (פ"ב ה"א):

תרנגולין שהידסו את העיסה ואת הפירות או שניקרו משלמין חצי נזק, הידסו עפר על גבי עיסה ועל גבי פירות משלמין נזק שלם.
 היו מחטחטין בחבלו של דלי, נפל ונשבר משלם נזק שלם, נפל ונשבר ושיבר כלי אחר - על הראשון משלמין נזק שלם ועל האחרון משלמין חצי נזק.
 תרנגולין שירדו לגינה ושיברו את החליפין וקיטמו את הירק משלמין נזק שלם, סימכום אומר: על הקיטום נזק שלם ועל השיבור חצי נזק.
 תרנגול שהיה פורח ממקום למקום והזיק בגופו משלם נזק שלם, ברוח שבכנפיו חצי נזק סימכום אומר נזק שלם.

לפנינו מקרים נוספים, המרחיבים את המקרים המובאים במשנה ביחס לתרנגול ("התרנגולים מועדין להלך כדרךן ולשבר היה דליל קשור ברגליו או שהיה מהדס ומשבר את הכלים משלם חצי נזק").

על פי התוספתא, תרנגולים שהידסו או שניקרו משלמים חצי נזק, כדין המשנה (ביחס להידוס), אך כאשר העלו עפר ברגליהם (תוך כדי מעופם) משלמים נזק שלם, כדין מועד לדבר¹⁵.

בדרך זו מוסברים גם שני החלקים הבאים, בהם נחלקו סומכוס וחכמים: "שיבור חליפין" לאחר נפילה לגינה, לדעת חכמים, הוא מעשה שאיננו חריג, והתרנגולים מועדים לכך ומשלמים נזק שלם, ולדעת סומכוס אינם מועדים, ומשלמים חצי נזק. מחלוקת הפוכה מופיעה ביחס לשבירת כלים באמצעות רוח הכנפיים: לדעת סומכוס מועדים, ולדעת חכמים אינם מועדים.

סיכום:

בבאור התוספתא הלכנו בדרך בה התבארה המשנה, היינו בחלוקה בין מועד, המשלם נזק שלם, לתם, המשלם חצי נזק, כאשר מועד לדבר מסוים תלוי בשאלה האם פעולה זו חריגה או לא.

התוספתא מרחיבה את דין המשנה לגבי רגל לכל נזק הנגרם בדרך הילוכה של הבהמה (בגופה, במשוי וכדו'), וכמו כן מרחיבה את הדיון לגבי תרנגולים. בנוסף, מצאנו מחלוקות לגבי חלק מהמקרים: במקרה של חזיר נובר שהזיק בחוטמו, טוען סומכוס שמשלם נ"ש (ולת"ק, בפשטות, ח"נ), לגבי תרנגולים ששיברו את החליפין, טוען סומכוס שמשלמים ח"נ (ת"ק - נ"ש), ולגבי תרנגול שהזיק ברוח שבכנפיו טוען סומכוס שמשלם נ"ש (ולת"ק - ח"נ). **מחלוקות אלו הינן מחלוקות נקודתיות, ללא קשר מהותי ביניהם**¹⁶. המכנה המשותף היחיד למחלוקות אלו הוא השאלה, האם המזיק מועד לעשות את הפעולה הנדונה או לא, כאשר בחלק מהמקרים סומכוס מגדירו כמועד ובחלק - ת"ק.

¹⁵ ככל הנראה תפיסת הברייתא היא שריקוד על גבי עיסה הוא דבר חריג (וכן ניקור עיסה), אך במעופם או במרוצם של התרנגולים באופן טבעי מועלה עפר, ועל כן משלמים נזק שלם. לפי זה, אין הכרח לשנות את הגירסא בתוספתא, אך גם אם המציאות תוכח כהפוכה, ויהיה צורך בשינוי הגרסא, לא תשתנה משמעות הדברים, כפי שיובא בפנים (וראה הערה 19).

¹⁶ לדוגמא: סומכוס חולק על תרנגול שהזיק ברוח שבכנפיו, אך לא מצאנו בתוספתא מחלוקת לגבי תרנגול שהעלה עפר על גבי עיסה.

ג. מקורות תנאיים – בבלי

מספר מקורות בבבלי ממשיכים את מגמת פשוטות המשנה והתוספתא, היינו חלוקת הדינים השונים למועדים וללא מועדים, לדוגמא:

הידום אינו מועד, ויש אומרים: הרי זה מועד.

(יו ע"ב)

הגמרא התקשתה בהסבר ברייתא זו, והציעה לה מספר אפשרויות (יו ע"ב, יח ע"א, יח ע"ב), וזאת לאור תפיסת הבבלי בסוגיית "צורות", כפי שיובא להלן, אך על פי האמור לעיל מתפרשת הברייתא באופן הפשוט ביותר: נקודת המחלוקת היא האם תרנגול מועד להדס, ומשלם נזק שלם, או שמא אינו מועד לכך, ומשלם חצי נזק¹⁷.

באופן זה ניתן להסביר את מחלוקת התנא במשנת כלב שנטל חררה, המשלם לדעתו חצי נזק (על הגדיש), ור"א בברייתא¹⁸, הסובר שמשלם נזק שלם, כמחלוקת בשאלת מועדות להדלקת הגדיש. לפי זה פשוט שלדעת ר"א משלם נ"ש מן העליה כדין מועד, והברייתא: "משלם חצי נזק¹⁹ מגופו" היא לשיטת התנא במשנה בלבד²⁰.

בניגוד למגמת הברייתות הנזכרות, הובאו בבבלי (יו ע"ב) מספר ברייתות, המשקפות שלב נוסף בהתפתחות ההתייחסות לצורות:

תנו רבנן: בהמה מועדת להלך כדרכה ולשבר, כיצד?

בהמה שנכנסה לחצר הניזק, והזיקה בגופה דרך הלוכה, ובשערה דרך הלוכה, כאוכף שעליה, ובשליף שעליה, ובפרומביא שבפיה, ובזוג שבצוארה, וחמור במשאו – משלם נזק שלם;

סומכוס אומר: צורות, וחזיר שהיה נוכר באשפה והזיק – משלם נזק שלם.

תרנגולין שהיו מפריחין ממקום למקום ושברו כלים בכנפיהן – משלם נזק שלם, ברוח שבכנפיהן – משלמין חצי נזק;

סומכוס אומר: נזק שלם.

תניא אידך: תרנגולין שהיו מהדסין ע"ג עיסה ועל נבי פירות וטינפו או ניקרו משלם נזק שלם, העלו עפר או צורות – משלמין חצי נזק;

סומכוס אומר: נזק שלם.

תניא אידך: תרנגול שהיה מפריח ממקום למקום, ויצתה רוח מתחת כנפיו ושיברה את הכלים – משלם חצי נזק.

הברייתא השניה מקבילה לתוספתא, ובה נחלקו סומכוס וחכמים (ת"ק) לגבי נזק באמצעות רוח כנפי התרנגול, לדעת חכמים משלם ח"נ, ולדעת סומכוס משלם נ"ש.

הברייתא השלישית דומה לברייתא בתוספתא ("תרנגולין שהידסו את העיסה ואת הפירות או שניקרו משלמין חצי נזק הידסו עפר על גבי עיסה ועל גבי פירות משלמין נזק שלם"), אך ניתן להבחין במספר שינויים מהותיים: ראשית, הברייתא בבבלי נשנתה בהפך מהתוספתא,

¹⁷ ואין צורך להעמיד בהידוס והתיז, כפי שהעמידה הגמרא.

¹⁸ דעת ר"א לא הובאה בדף יח ע"א כציטוט מברייתא, אך מסתבר שהגמרא הסתמכה על ברייתא שהיתה ידועה לה, וכן בארו הראשונים במקום.

¹⁹ לגרסאות מסוימות: משלם מגופו.

²⁰ ברייתות נוספות – ראה בדף יט ע"א. ברייתות אלו מקבילות לתוספתא מבחינת העיסוק בשאלת הפטור ברשות הרבים.

היינו על הידוס משלם נ"ש ועל העלאת עפר משלם ח"נ²¹, תוך הוספת "צרורות", ושנית, נוספה בבבלי מחלוקת בין סומכוס לחכמים.

כפי הנראה, הושפעה ברייתא זו מהברייתא הקודמת לה, לפיה סובר סומכוס שמשלם נ"ש על רוח כנפי התרנגול. שוני (תנאי) הברייתא השלישית דימו בין המקרים, והניחו שגם בהעלאת עפר או צרורות יחייב סומכוס בנזק שלם, ועל כן מן ההכרח לשנות בשיטת חכמים תשלום חצי נזק, תוך הבאת דעת סומכוס החולקת.

השינוי שחל בברייתא זו בין התוספתא לבבלי משקף תהליך שחל בהבנת מחלוקת סומכוס וחכמים: הברייתא בבבלי השליכה מהמחלוקת הנקודתית ברוח כנפיים למקרים אחרים, ועל כן נשנתה באופן הני"ל. המשותף לשני המקרים האלו הוא שבשניהם נגרם הנזק באופן עקיף, היינו לא ישירות על ידי גוף המזיק.

תהליך דומה יתכן וקיים גם בברייתא הראשונה המובאת בבבלי. לברייתא זו נוסף בדעת סומכוס: "צרורות, וחזיר שהיה נובר באשפה והזיק - משלם נזק שלם", לעומת התוספתא בה מוזכר רק חזיר שהיה נובר. אומנם, תשלום נ"ש בחזיר נובר איננו מתאים לתשלום נ"ש בצרורות (כלומר: חזיר נובר איננו נזק חיצוני לגופה), אך עצם הוספת דין צרורות בדברי סומכוס מעידה על ראשיתו של תהליך; **במסגרת תהליך זה, הופכת מחלוקת סומכוס וחכמים ממחלוקת נקודתית למחלוקת מהותית** בדיון נזק שנעשה באופן עקיף, לא ישירות על ידי גוף הבהמה, והיינו "צרורות"²².

3. הגדרת דין "צרורות"

השלב הבא מתבקש לאור הסימנים לעיל בברייתות בבבלי. על פי הברייתות הני"ל, הצטברו סימנים על מחלוקת מהותית בין סומכוס לחכמים, כאמור לעיל. השלב הבא הוא הגדרת מחלוקת זו, כפי שמופיע בשם רבא (זו ע"ב²³):

אמר רבא: כל שבזב טמא - בנזקין משלם נזק שלם, כל שבזב טהור - בנזקין משלם חצי נזק.

ההבדל בין דבר שבזב טמא לדבר שבזב טהור תלוי בשאלה האם הזב נגע בדבר הנדון באופן ישיר או באופן עקיף²⁴, ובהתאם לכך בנזיקין, כאשר הנזק נעשה באופן ישיר, משלם נזק שלם, וכאשר הנזק נעשה באופן עקיף, משלם (לדעת חכמים²⁵) חצי נזק, וזהו דין "צרורות" (במשמעותו המורחבת).

לפי זה, רבא הוא שהגדיר את הדין המיוחד לנזק הנעשה באופן עקיף, זאת כ"מכה בפטיש" לתהליכים שהבחנו בהם לעיל, ובדין זה נחלקו סומכוס וחכמים, האם יש לחייבו נזק שלם או חצי נזק, ומחלוקת זו היא מחלוקת מהותית, ולא נקודתית (במקרים ספציפיים) בלבד.

²¹ זאת בהנחה שהגרסא בתוספתא לפנינו היא הגרסא המקורית, וכן מופיע בנוסחאות השונות (עפ"י תוספתא, ליברמן). מאידך, שמעתי כי בדרך כלל נשנה חיוב נזק שלם לפני חיוב חצי נזק, ועל כן יש לשנות את גרסת התוספתא, וצ"ע. על כל פנים, גם אם יש לשנות את גרסת התוספתא, תוספת דעת סומכוס בבבלי במקומה עומדת, ומשמעות הדברים נשארה כשהיתה (גם אם נחלשה מעט).

²² וברורה מטרת הגמרא בפרשנות שנתנה לחזיר שהיה נובר: "אימא התיז והזיק משלם נ"ש", וראה להלן.

²³ אומנם, בבבלי מובאת מימרא זו לאחר הגדרת "צרורות" כהלכתא גמירי לה, אך נראה כי מימרא זו קודמת להלכתא גמירי לה, כפי שיבואר.

²⁴ ואין צורך להכנס לדיון במקרים החריגים, מכיוון שרבא בא להשמיענו את עיקר הדין.

²⁵ וק"ק מדוע אין התייחסות בדברים אלו לשיטת סומכוס.

סתם התלמוד, המאוחר לרבה, קיבל כבר את דין צרות כדבר מובן מאליה, ועל כן, במקרים רבים, נאלץ להדחק בפרשנות הדינים השונים, ואף בדברי רבא עצמו:

ורבא צרות אתא לאשמעינן? לא. רבא עגלה מושכת בקרון קא משמע לך...

במסגרת הבנה זו הסביר סתם התלמוד את הברייתות השונות, כגון:

חזיר שהיה נובר באשפה והזיק – אימא: התיו והזיק.

(יו ע"ב)

הידום אינו מועד, ויש אומרים הרי זה מועד... בהתיו צרות ובפלוגתא דסומכוס ורבנן קמיפלגי.

(יו ע"ב – יח ע"א)

4. הגדרת צרות כ- "הלכתא גמירי לה"

בבלי, יז ע"ב:

אמר רבא: בשלמא סומכוס, קסבר: כחו כגופו דמי, אלא רבנן, אי כגופו דמי, כוליה נזק בעי לשלם, ואי לאו כגופו דמי, חצי נזק נמי לא לשלם:

הדר אמר רבא: לעולם כגופו דמי, וחצי נזק צרות – הלכתא גמירי לה.

בקטע זה, לאחר שהוגדר דין צרות²⁶, דן רבא בטעמו של דין זה לשיטת חכמים ולשיטת סומכוס. רבא מגדיר את המעשה כ- "כוחו", ודן במעמד המשפטי של הגדרה זו, כלומר: האם כוחו כגופו או לא. על פי רבא, לדעת סומכוס כוחו כגופו, ועל כן משלם נזק שלם כדין כל נזק שנעשה בגוף הבהמה, ואילו בדעת חכמים נקלע רבא לקשיים: במידה וכוחו כגופו צריך לשלם ניש, ובמידה וכוחו אינו כגופו, צריך להיות פטור (מכיוון שהנזק אינו מיוחס למעשה הבהמה). קושיא זו מאלצת את רבא להידחק ולהשתמש בהסבר, המנתק דין זה מהמישור המשפטי הרגיל בו אנו דנים: "לעולם כגופו דמי, וחצי נזק צרות הלכתא גמירי לה"²⁷.

בולטת לעין העובדה, כי רבא אינו דן באופי המציאותי של "צרות", אלא בהגדרות המשפטיות, ולכאורה יקשה, הרי הגדרת צרות כנזק חריג וחייב תשלום מכוח היותו תם (על פי ההבנה שהוצגה לעיל) מבאר היטב את דעת חכמים, ומדוע התעלם רבא מהסבר זה, המונח אף בפשט המשנה:

נראה, כי התשובה לשאלה זו טמונה בהבנת התפתחות דין "צרות", כפי שהוצג לעיל. ההסבר שניתן לתשלום חצי נזק, היינו: מעשה חריג שאיננו מועד, מתאים למקרים פרטיים,

²⁶ אומנם, בגמרא מובא דיון זה לפני הקטע: "כל שבז טהור", אך, על פי דרכינו לעיל, דיון זה מאוחר להגדרת דין צרות ("כל שבז טהור"), ולמעשה מהווה שקלא וטריא בהסבר הדין הנ"ל.

²⁷ מילולית: "הלכה למדים לה". בפירוש המונח נחלקו הדעות: רש"י (ג ע"ב ד"ה בחצי נזק צרות) מבאר: "הלכתא גמירי לה למשה מסיני". לעומת זאת בדעת הרמב"ם מבואר באחרונים, שאין מדובר בהלכה למשה מסיני, אלא ב- "הלכה מקובלת בישראל" (כלשון ה' קפאח בבאורו לרמב"ם, נזקי ממון, פ"ב ה"ג), וכן כתב הנצי"ב (בהקדמתו ליהעמק שאלה', 'קדמת העמק' אות ב'): "אבל בכל הני שאמרו הלכתא גמירי לה, אינו הל"מ (=הלכה למשה), אלא מקובל איש מפי איש עד אותו הדור שנגמרה אותה הלכה. ופירוש גמירי מלשון נמנו וגמרו...".

יתכן, שמשמעות מחלוקת רש"י ורמב"ם היא בשאלת הטעם להלכתא. עפ"י רש"י, אין להלכה זו טעם, אלא נמסרה למשה בסיני, אך לפי הרמב"ם, הסובר שהלכה זו נקבעה על ידי חכמים בדור מסוים, מסתבר שנקבעה מטעם מסוים (אלא שאיננו ידוע לחכמים המאוחרים).

ובכל מקרה יש לדון לגופו, אך מכיוון שדין "צרורות" הפך לדין כללי, קרי: כל נזק שלא נעשה ישירות על ידי גוף הבהמה, לא ניתן, לדעת רבא, לכלול את כל פרטיו תחת כותרת "נזק שאינו מועד". כאשר עומד בפנינו כלל, כ- "חצי נזק צרורות", לא ניתן להשתמש בהסבר נקודתי ולפיו מדובר במקרים חריגים) לכל מרכיביו, מכיוון שמן ההכרח שחלק מהמקרים לא יתאימו להסבר זה²⁸. על כן, נאלץ רבא להסביר את דין "צרורות" בהסבר משפטי: כוחו כגופו או לאו כגופו (והסבר זה מתאים לכלל כולו), ומכאן הגיע לבעייתיות בשיטת חכמים²⁹.

5. סיכום ביניים – התפתחות דין "צרורות"

1. על פי פשטות המשנה, סוגי הנזקים נחלקים לשניים: תמים, המשלמים חצי נזק מגופם, ומועדים, המשלמים נזק שלם מן העליה. על פי חלוקה זו, רגל, השוברת בדרך הילוכה, מוגדרת כמועדת.

2. ברובד שני, מפרטת המשנה (פ"ב) את פרטי הדינים השונים. על פי פירוט זה, ישנם נזקים הנעשים על ידי הרגל, אך אינם מועדים, לדוגמא: בעיטה וצרורות. אלו מקרים פרטיים, שאינם עונים להגדרת "הבהמה מועדת להלך כדרכה ולשבר" (ובדומה לנזקים אלו מצאנו בשן - אכילת כסות וכלים).

3. התוספתא מרחיבה את דיני המשנה במספר מישורים: ראשית, התוספתא נכנסת לדיון בשאלת הבדלי החיוב ברשויות השונות, ושנית, התוספתא מרחיבה את דיני המשנה לגבי נזקים בדרך הילוכה של הבהמה: מנזקים הנעשים ברגל לכל נזק הנעשה בדרך הילוכה (ברגלה, בגופה, חמור במשוי וכדו'), באותו אופן מורחבים הפרטים השונים שהובאו במשנה ביחס לנזקי תרנגול. בנוסף להרחבות אלו עלו בתוספתא מספר מחלוקות נקודתיות בין סומכוס לחכמים. בחלק מהמקרים (חזיר שהזיק בחוטמו, רוח כנפי תרנגולים) סובר סומכוס שמשלם נזק שלם, בפשטות משום שהמזיק מוגדר כמועד, ובמקרה אחר (שיבור חליפין ע"י תרנגולים שירדו לגינה) סובר סומכוס שמשלם חצי נזק, בפשטות - כתם. שלב מקביל הוא פשטות הברייתא המובאת בבבלי: "הידוס אינו מועד, ויש אומרים: הרי זה מועד". למחלוקות אלו אין מכנה משותף, מלבד שאלת המועדות.

4. במספר ברייתות המופיעות בבבלי ניתן להבחין בתחילת התגבשות מחלוקת מהותית בין סומכוס לחכמים, זאת על סמך הפיכת דיני התוספתא והוספת מחלוקת בין סומכוס לחכמים (לגבי תרנגולים שהעלו עפר או צרורות) וכן הוספת תשלום נזק שלם בצרורות לדעת סומכוס (בסמוך לחזיר). המכנה המשותף למחלוקות אלו הוא נזק שלא נעשה ישירות על ידי גוף הבהמה.

5. רבא בבבלי הוא שהגדיר את הדין המהותי של "צרורות" בעזרת השוואה לזב, זאת כשלב מסיים לתהליך שהחל בברייתות הני"ל. סתם התלמוד קיבל הגדרה זו, והסביר בעקבותיה את כל הברייתות המובאות בעניין (חזיר - התיז והזיק וכדו').

²⁸ הסבר זה מתאים יותר להגדרת צרורות כתם עקב העובדה שמדובר בנזק שאינו שכיח (ועל כן חלק מהפרטים מן הסתם אינם מתאימים להגדרה זו). מאידך, במידה ונתייחס לאופי הנזק בלבד, ונגדירו כחריג ללא התחשבות בשכיחות, ניתן יהיה לכלול את כל פרטי דין "צרורות" תחת הסבר זה (אם כי בפשטות יש לכלול בהגדרת תם גם את מרכיב השכיחות, ראה הערה 6), וראה להלן בפירוש המשניות להרמב"ם.

²⁹ אומנם, יכול הטוען לטעון, שרבא לא קיבל את עולם המושגים המציאותי (דרכו / לא דרכו וכדו'), והשתדל להגדיר את הדינים מבחינה משפטית, ועל כן נקלע לקשיים, ואין מדובר בתוצאה מקושי מסוים, אך בגוף הדברים הלכנו בדרך שונה, שיתרונה בכך שמראה את שורשי מסקנתו של רבא בתהליך שקדם לה.

6. הגדרת "צרות" כמחלוקת מהותית גרמה לפסילת ההסבר הנקודתי (מועד / אינו מועד) לדינים השונים הכלולים ב"צרות", ואף הסבר מהותי, באמצעות הגדרות משפטיות (כוחו כגופו) יצר קשיים בשיטת חכמים. כפתרון לבעיות אלו הסביר רבא את דין צרות כדין חריג, שאיננו עונה לקריטריונים המשפטיים המקובלים: אומנם כוחו כגופו, אך "הלכתא גמירי לה" שמשלם חצי נזק בלבד.

6. בעיותיהם של רבא ורבי אשי ויהחם ביניהם

בתלמוד הבבלי מובאות מספר בעיות ביחס לצרות. בדברים להלן נתיחס לשתי בעיות של רבא ולבעיה אחת של רב אשי³⁰:

בעי רבא: חצי נזק צרות, מגופו משלם או מעלייה משלם?
מגופו משלם, דלא אשכחן חצי נזק דמשלם מעלייה, או דלמא מעלייה משלם, דלא אשכחן
כאורחיה דמשלם מגופיה?

(יה ע"א)

בעי רבא³¹: יש העדאה לצרות, או אין העדאה לצרות?
לקרן מדמינן ליה, או דלמא תולדה דרגל הוא?

(יה ע"ב)

בעי רב אשי: יש שנוי לצרות לרביע נזק, או אין שנוי לצרות לרביע נזק?
תפשוט ליה מדרבא, דבעי רבא: יש העדאה לצרות, או אין העדאה לצרות, מכלל
דאין שנוי!

דלמא רבא אם תמצוי לומר קאמר: אם תמצוי לומר אין שנוי, יש העדאה או אין העדאה?
תיקו.

(יט ע"א)

על פי התפיסה הראשונית, לפיה בצרות חייב חצי נזק משום שהבהמה אינה מועדת לכך, מסתבר שישלם זאת מגוף הבהמה, כדין תם (על סמך הדין הכללי, המובא במשנה בסוף פ"א: "מה בין תם למועד? אלא שהתם משלם חצי נזק מגופו ומועד משלם נזק שלם מן העלייה"). לגבי ספיקו של רב אשי, ברור שאין שינוי לרביע נזק, מכיוון שתשלום חצי נזק הוא כדין תם, ובתם לא שייך שינוי נוסף. לגבי שאלת ההעדאה, עדיין יש מקום להסתפק³²: מחד, ניתן לומר, שהעדאה שייכת בכל תם, ולאחר מספר פעמים נעשה תם זה למועד, ומשלם נזק שלם. מאידך, צרות הרי נעשים בדרך הילוכה, ללא כוונה מצד הבהמה (והגדרתם כתם היא עקב היות נזק מסוג זה לא שכוח), ועל כן גם חזרה על מעשה זה מספר פעמים אינה משנה את אופי המעשה (המעשה נשאר מקרי בדרך הילוכה), ואין העדאה.

בעקבות דברי רבא בבבלי הוגדרו צרות בצורה שונה: מעיקר הדין היה צריך לשלם נ"ש, כדין רגל, משום שכוחו כגופו, אך ההלכה הקלה עליו, וישלם חצי נזק בלבד. על פי תפיסה זו, צרות הם כרגל רגילה, ומוגדרים כמועד, אך זהו מועד חריג, המשלם חצי נזק.

³⁰ אלו הבעיות הנוגעות ישירות לנושא דיונינו: הגדרת צרות ביחס לשאלת תמות ומועדות.

³¹ בר"ח גרס רבה.

³² וכן נראה מהירושלמי, שאיננו מזכיר "הלכתא גמירי לה" ביחס לצרות, ובפשטות לא הכיר בהגדרה זו, ובכל זאת נחלקו בו האמוראים בשאלה: "מהו שתקבל העדאה בדבר שהוא חוץ לגופה" (פ"ב ה"א).

כעת, יש מקום לספקותיהם של רבא ורב אשי: התלבטותו של רבא היא בשאלה, מה היקף ההלכתא גמירי לה, כלומר: עד איזו מידה נדמה צרורות לקרן תמה (לאחר שנדמתה לה בחצי נזק), ודוק בלשון הגמרא (בהסבר הבעיה השנייה, וכן יש להבין את הבעיה הראשונה): "לקרן מדמינן ליה, או דלמא תולדה דרגל היא".

בעייתו של רב אשי מובילה לכיוון השני: בסיס הספק הוא השאלה עד כמה נדמה צרורות למועד רגיל, כאשר משמעות הדברים היא כי צרורות משונים ישלמו רביע נזק, חצי מצרורות רגילים, מועדים (בין לדעת רבא ובין לדעת רב אשי, צרורות הם "אורחיה", אך רבא מסתפק, האם "אורחיה" זה ידמה יותר ויותר לתם, ואילו רב אשי מסתפק, האם "אורחיה" זה ידמה יותר ויותר למועד רגיל).

על פי תפיסה זו ברור, שלדעת רבא אין שינוי לצרורות לרביע נזק, מכיוון שנטייתו בספיקותיו היא לדמות צרורות רגילים לקרן תמה, ופשיטא שלא נתיחס אליהם כאל מועד באופן זה שמשונה שלו ישלם חצי ממנו (רבע נזק), ואילו שאלת שינוי בצרורות מגמתה, כאמור, היא הגדרת צרורות כמועד רגיל (ולמעשה זו היא משמעות דברי הגמרא: "תפשוט ליה מדרבא...").

עם מעט דמיון ניתן לראות את המשך התהליך הנזכר לעיל בדברי רבא ורב אשי: אצל רבא, אשר הפך את צרורות מתם למועד חריג, קיימת עדיין הנטייה לדמות צרורות כמה שיותר לתם (היינו לקרן תמה), נטיה הבאה לידי ביטוי בספיקותיו. רב אשי, שני דורות אחר כך, כבר התבסס בתפיסת העולם, לפיה צרורות הם מועדים כרגל, ועל כן מסתפק עד כמה ניתן לראותם כמועד מוחלט (כאשר משמעות הדברים תהיה שלצרורות רגילים יהיה משונה, עליו ישלם רביע נזק).

בדומה לרב אשי, ניתן להצביע על התבססותו של התלמוד בתפיסת צרורות כ"אורחיה", היינו רגל מועדת (או תולדתה³³). הדבר בא לידי ביטוי בדיון בדרך ג ע"ב בשאלת הגדרת צרורות כתולדה דרגל³⁴:

ואמאי קרי לה תולדה דרגל? לשלם מן העלייה. והא מבעיא בעי רבא! דבעי רבא: חצי נזק צרורות, מנופו משלם או מן העלייה משלם! לרבא מבעיא ליה, לרב פפא פשיטא ליה. לרבא דמבעיא ליה, אמאי קרי לה תולדה דרגל? לפומרה ברה"ר.

הגמרא מגדירה צרורות כתולדה דרגל על סמך תשלום מהעליה. על פי גמרא זו, רבא אומנם הסתפק בשאלה זו, אך לרב פפא (או ליתר דיוק: לסתם התלמוד אליבא דרב פפא³⁵) פשיטא שצרורות משלמים מהעליה.

על פי דברים אלו, ניתן כאמור להצביע על המשך התהליך בהתפתחות דין "צרורות": "צרורות" אומנם הוגדרו כאורחיה וכמועדים, אך בדרו של רבא עדיין נשארה זיקתם לתם,

³³ מאמר זה איננו עוסק בשאלת אבות ותולדות, ועל כן לכל אורכו הגדרת צרורות כרגל מועדת היא כניגוד לתם, ואין כוונת הדברים להביע עמדה כלשהי בהגדרת המקרה כאב או כתולדה.

³⁴ בנוגע להקשר הכללי של סוגיא זו, ראה ביתר פירוט בהערה 36.

³⁵ רב פפא עצמו לא התייחס ישירות לצרורות, ובודאי שלא התייחס לתשלום מהעליה (ניתן היה להעמיד שצרורות מוגדרים כתולדה דרגל משום שפטורים ברשות הרבים, כפי שמעמידה הגמרא לרבא), אך הגמרא מעמידה את שיטתו על פי התפיסה שמשלם מהעלייה, ועמד על כך הרשב"א, וז"ל: "תמיה לי, כיון דמיבעיא ליה לרבא, מי הזקיקם לשום מחלוקת בין רב פפא לרבא...? ונראה לי, משום דקיים להו (=לחכמי התלמוד, עורכי הסוגיא) דמשלם מן העליה משום דאורחיהו, ואף על גב דמספקא ליה לרבא, ניחא להו לאוקמי האי דרב פפא כהלכתא".

ועל כן מסתפק רבא במידת הדמיון לקרן תמה. בדורות מאוחרים יותר (רב אשי, סתם התלמוד אליבא דרב פפא) התגבשה הגדרתם כמועד.

7. שיטות ראשונים בסוגיא

כפי שצויין, פשטות מסקנת הגמרא (יו ע"ב) היא כי צורות מועדים כרגל, ומכח ההלכתא גמירי לה משלמים חצי נזק בלבד. הגדרתם כתולדה דרגל מבוססת על דמיון מהותי ("אורחיה"), ואילו הדמיון לקרן הוא דמיון דיני, טכני בלבד.

דרך זו היא דרך מקובלת בראשונים, המגדירים צורות כאורחיה, כאשר ההלכה למשה מסיני מפחיתה את חיוב התשלום מנזק שלם לחצי נזק³⁶. בדברים להלן נראה סימנים בראשונים לתפיסה שהוצגה לעיל כפשטות המשנה, היינו התייחסות לצורות כרגל שאינה מועדת³⁷.

³⁶ בניגוד לתפיסה זו, ניתן להצביע על שתי סוגיות נוספות, אשר מגמתן לכאורה שונה:

הסוגיא הראשונה מתייחסת לדיון המובא בצמוד למשנה הראשונה בב"ק, בשאלה האם "תולדותיהן כיוצא בהן או לאו כיוצא בהן". בגמרא מובאים דברי רב פפא: "יש מהן כיוצא בהן ויש מהן לאו כיוצא בהן", ולמסקנה, מיחסת הגמרא את דברי רב פפא לדיון צורות: "אלא, תולדה דאש כאש, וכי קאמר רב פפא - אתולדה דרגל... בחצי נזק צורות, דהלכתא גמירי לה. ואמאי קרי לה תולדה דרגל? לשלם מן העלייה. והא מבעיא בעי רבא! דבעי רבא: חצי נזק צורות, מגופו משלם או מן העלייה משלם! לרבא מבעיא ליה, לרב פפא פשיטא ליה. לרבא דמבעיא ליה, אמאי קרי לה תולדה דרגל? לפוטרה ברה"ר".

הגמרא מגדירה צורות כתולדה דרגל שאינה כיוצא בה, וזאת לאור ההלכתא גמירי לה (עיין רש"י, וראה להלן ביחס לסוגיא בדף טו ע"ב). לענייננו נדגיש את שאלת הגמרא: "אמאי קרי לה תולדה דרגל", המופיעה פעמיים, ובשני המקרים מחפשת הגמרא דמיון דיני בין צורות לרגל על מנת להגדירם כתולדת רגל, ומתעלמת מהדמיון המהותי, הקיים בין השניים (על פי הסוגיא בפרק שני: "אורחיה", ובצורות רגילים אף ביצועם באמצעות הרגל, ועיין רש"י ד"ה בחצי נזק צורות).

על פי תפיסה זו, מאחר ולא ברור, כי צורות הינם תולדת רגל (מכח "אורחיה" או נזק באמצעות הרגל), נקודת המוצא, לפיה צורות אמורים היו להתחייב בני"ש, וההלכתא גמירי לה הפחיתה לחצי נזק, אינה הכרחית.

סוגיא נוספת היא בדף טו ע"ב, ביחס להגדרת המשלם פחות ממה שהזיק (כולל חצי נזק) כקנס. למסקנת הגמרא: "לא פסיקא ליה (=אין זה מוחלט, שהמשלם פחות ממה שהזיק מוגדר כקנס), כיון דאיכא חצי נזק צורות, דהלכתא גמירי לה דממונא הוא". יש מפרשים (עיין רש"י במקום), כי חצי נזק צורות במקורם משלמים חצי נזק, ובאה ה"הלכתא גמירי לה" והגדירתם כממונא (ולא קנסא כחצי נזק בנגיחה), אך נראה כי יש להבין את המשפט הנ"ל בהקשר הכללי בסוגיא, כלומר: לא ברור שחצי נזק הוא קנס, מכיוון שיש את חצי נזק צורות, שהלכתא גמירי לה (שמשלם חצי נזק ולא נזק שלם), והוא ממונא (וכן דעת הרשב"א, עיין בפירושו השני כאן ובדף ג ע"ב).

על כל פנים, העמדת סוגיות אלו במקביל לסוגיא בפרק שני, המבוססת על דברי רבא, בעייתית, וזאת מכיוון שסוגיות אלו מאוחרות לסוגיא הנ"ל (הסוגיא בדף ג ע"ב היא סוגיית פתיחה, ומקובל לראותה כמאוחרת, והקטע הנ"ל בדף טו ע"ב מתייחס לדברי הגמרא: "והלכתא..."), שמקורם בדרך כלל בתקופה מאוחרת יותר). מה עוד, ובמידה ונבין את הדברים כמחלוקת סוגיות, יצא כי לדעת מ"ד "הלכתא גמירי לה דממונא הוא" אין כל טעם או קושי (כגורם), המפורשים בחידוש הלכה זו (בניגוד לטעמים בשיטת רבא). דבר זה עקרונית אפשרי, אך לא סביר שחידוש כה גדול ("הלכתא..."), ללא הצגת כל טעם או קושי מכריח לכך יעשה בשלב כל כך מאוחר (רבנן סבוראי וכדו). על כן נראה, כי אין לראות את הסוגיות הנ"ל כשיטות חולקות על הסוגיא בפרק שני (הבנויה על הבנת דברי רבא). הפתרונות האפשריים הם שניים: 1. ראיית סוגיות אלו באור פשט הסוגיא בפרק שני (כפירוש הרשב"א הנ"ל בדף טו ע"ב, ואין לדייק במגמת הסוגיא בדף ג ע"ב). 2. הבנת מגמה זו כמגמה פרשנית בסוגיית "צורות", והשלכת מגמה זו על פרשנות סוגיית הגמרא בפרק שני ביחס לדברי רבא. אפשרות זו יכולה להתאים לשיטות הראשונים שנראה להלן.

³⁷ בדומה לכך ראה גם פני יהושע (ג ע"ב), המשווה בשיטת רב פפא בין צורות לקרן תמה, ומגדיר את שניהם כדבר ש"אורחא קצת" (לשיטת רב פפא, שפלגא נזקא ממונא), אך אינם אורחא כרגל (וכן הדברים מציאותית גם למ"ד פלגא נזקא קנסא).

א. רמב"ם - פירוש המשניות

בפ"ב מ"א כתב הרמב"ם :

כיצד הרגל מועדת לשבר בדרך הלוכה...

העיקר בזה המין כולו מן הנוקין, שכל נזק שיבא מן הבהמה כשהיא עושה מה שמנהגה לעשות תמיד או על הרוב, זהו האמור עליו כדרכה משלם נזק שלם. ושלא כדרכה הוא שיהיה אותו הדבר שעשתה, תעשה אותו על המיעוט, או שבא ממנה באמצעות מעשה אחר, ולא היתה הבהמה היא הפועלת אותה הפעולה פועל ראשון, על זה יתחייב חצי נזק, וזה הוא החצי נזק המחייב בצרורות הנתזים מתחת רגליה, כי הוא ישלם מן העליה כמו שנבאר בשמיני מזו המסכת...

ובפ"ח כתב (מ"א, בעניין אי גביית קנס בבבל) :

אבל ח"נ צרורות שנוצר כבר בפ' השני מזו המסכתא, והוא כשהיו צרורות מנתזין מתחת ידו ושבר את הכלים, משלם חצי נזק מן העליה, כי הוא הלכה ואינו קנס, וגובין אותו בחז"ל...

על פי הרמב"ם, **צרורות מוגדרים כ-"שלא כדרכה"**, אך אין זה בעקבות היותם לא שכיחים (כפי שהוצג לעיל), אלא על סמך אופי הנזק המיוחד לצרורות, היינו : נזק שלא נעשה ישירות על ידי הבהמה (והגדרה זו מתאימה לכל פרטי "צרורות").

על כל פנים, החלוקה במשנה ברורה : נזק כדרכה משלם נזק שלם, ונזק שלא כדרכה משלם חצי נזק, כאשר בסוג נזק זה קיימת חלוקה פנימית בין נזק שלא כדרכה מצד השכיחות³⁸ ושלא כדרכה מצד האופן (צרורות)³⁹.

חלוקה זו דומה להסבר הפשוט במשנה, לפיו ישנה "רגל מועדת", ומשלם עליה נזק שלם (וזוהי רגל כדרכה, ובלשון הגמרא : "אורחיה"), וישנה רגל שאינה מועדת, עליה משלם חצי נזק, וזוהי רגל שלא כדרכה⁴⁰.

ברור, כי הרמב"ם בפירוש זה שאף לפרש את המשנה כפשוטה, אך צ"ע האם כוונת הדברים היא לשלב בין פירושה הפשוט של המשנה לדברי הגמרא ("הלכתא גמירי לה"), או שמא הרמב"ם במודע פרש את המשנה במנותק מהגמרא. מדברי הרמב"ם : "כי הוא ישלם מן העלייה" וההפניה לפרק שמיני, שם תולה הרמב"ם דבר זה בהלכתא גמירי לה, נראה כי הרמב"ם לא התעלם מדברי הגמרא, וניסה לקשור בין הבנת המשנה לסוגיית הגמרא⁴¹. על תפיסה זו יקשה, מאחר וצרורות מוגדרים כ"לא כדרכה", הרי אין צורך בהלכתא, ומשלם חצי נזק כדן תם.

³⁸ על פי חלוקה זו נראה, כי בעיטה מוגדרת כלא שכיחה, ועל כן משלם ח"נ (ללא התייחסות לאופן הנזק).

³⁹ ראה הערה 6.

⁴⁰ על פי הרמב"ם, המאחד את לא שכיח וחריג באופן הנזק תחת הכותרת "שלא כדרכה", ברור, שלשניהם הגדרה משותפת, וזוהי "רגל שאינה מועדת", ולא מסתבר לומר שקיימת חלוקה פנימית, וכל אחד מוגדר באופן שונה.

בנקודה זו נחלקו הראשונים : דעת רש"י ובעלי התוספות היא כי כל "משונה" (היינו : חריג באופן הנזק) מוגדר כקרן תמה, ואין מציאות של תולדה תמה ביתר אבות הנוקין, ואילו מהרמב"ם בפי"מ לא משמע כן, כנ"ל.

⁴¹ אין הדברים מוכרחים, אך מטרת הדברים להלן היא להציע דרך שתשלב בין הדברים. דרך זו תשמש גם בשיטת הר"ח, ויתכן אף לסוברים : "הלכתא גמירי לה דמונא הוא" (לפיהם נקודת המוצא היתה צרורות משלמים חצי נזק כדן תם, היינו קנסא), כנזכר בהערה 36.

נראה לומר, כי שאלת רבא מהיחס בין כוחו לגופו פונה להגדרה המציאותית של אופן הנזק כלא כדרכה, ופירושה: במידה וכוחו כגופו, הרי נזק עקיף שווה לנזק ישיר, ומדוע מוגדר אופן זה כחריג (ואומנם "כוחו כגופו" הוא הגדרה משפטית, אך דין זה נובע מהמציאות ומשליך עליה, ועל כן נזק עקיף הוא כנזק ישיר, והרי הוא "אורחיה", ואינו מוגדר כחריג)⁴². מתרץ רבא, שאומנם משפטית כוחו כגופו, אך "הלכתא גמירי לה" שנוק זה מוגדר כנזק שלא כדרכה (וכך נוצרת הפרדה בין ההגדרה המשפטית למציאות)⁴³. לאחר שצרורות הוגדרו כ"לא כדרכה" בעזרת ההלכתא, מסתפק רבא האם הגדרה זו מוחלטת (וישלים מגופו), או שמא עדיין משפיעה התפיסה המשפטית-מציאותית של "כוחו כגופו"⁴⁴.

ב. רבינו חננאל

בגמרא, על פי הגרסא שלפנינו, מובא הספק הבא (יט ע"א):

בעי מיניה ר' אבא בר ממל מר' אמי...

היתה מהלכת במקום שאי אפשר לה אלא אם כן מנתות, ובעטה והתיזה והזיקה, מהו, כיון דאי אפשר לה אורחיה הוא, או דלמא השתא מיהא מחמת ביעוט קמנתיה צרורות? תיקו.

על פי הגרסא שלפנינו, שאלת ר' אבא בר ממל האם צרורות אלו, שאומנם נעשו בבעיטה, אך קיומם הוא מחוייב המציאות (מאחר ואי אפשר לה אלא אם כן מנתות), מוגדרים כצרורות רגילים או כצרורות משונים (במידה ויש הבדל הלכתי בין צרורות אלו לצרורות רגילים, וראה רש"י).

הר"ח מפרש שאלה זו באופן שונה:

בעי ר' אבא בר ממל, היתה מהלכת במקום צרורות, שאי אפשר לה אלא אם כן מנתות, ובעטה והתיזה, מהו – כיון שלא אפשר לסגויי אא"כ מנתות אורחה היא, ורגל ברשות הניזק נזק שלם משלם, או דלמא השתא מיהת מחמת ביעוט נתזו וצרורות נינהו.

לפי דבריו, ספיקה של הגמרא הוא האם מקרה זה מוגדר כרגל רגילה, ומשלם נזק שלם (!) או שמא מוגדר כצרורות⁴⁵. משמעות הדברים היא כי במקרה וצרורות הם מחוייבי המציאות,

⁴² ולצד השני יש לפרש, שבמידה וכוחו לאו כגופו, הרי נזק זה כלל אינו מיוחס לבהמה, ופטור (ונקודה זו קצת קשה על הסבר זה, מכיוון שהצד השני חוזר לדיון המשפטי הטהור).

⁴³ משמעות ה"הלכתא גמירי לה" היא לשיטתו (ראה הערה 27): הלכה מקובלת בישראל. הלכה זו איננה מנותקת לחלוטין מדיני רגל, אלא משתלבת בהם, ועל כן משמעותה היא כי צרורות מוגדרים כנזק שלא כדרכה, למרות ההגדרה המשפטית: "כוחו כגופו". לשיטה זו, אין לפרש שההלכתא גורמת לכך שבצרורות ישלם חצי נזק, למרות שבמציאות צרורות הם "אורחיה" (כתפיסה המקובלת), מכיוון שמטרת ההלכתא היא ליישב את המשנה, שמשמעה הוא חיוב צרורות כנזק שלא כדרכה, ועל כן בהכרח יש להלכתא השפעה על הגדרת המקרה.

⁴⁴ ובדרך זו (אך מעט בדוחק) ניתן לפרש לסוברים "הלכתא גמירי לה דממונא הוא", בהנחה, כאמור, שאין מחלוקת בין הסוגיות: פשטות המשנה היא כי משלם חצי נזק כתם, והיינו קנסא, אך בעקבות ההלכתא גמירי לה מוגדר חצי נזק זה כממונא (כלומר: "הלכתא גמירי לה דממונא הוא" מתייחס למעבר מפשטות המשנה למסקנת ההלכתא, כאשר בשלב מסוים עמדה קושיית רבא, לפיה עליו לשלם נ"ש). דברים אלו לא אפשריים על פי התפיסה המקובלת בהבנת דברי רבא, מכיוון שלשיטתם נקודת המוצא היא שצרורות מועדים כרגל, והיה עליו לשלם נזק שלם (ולא מצאנו שלב בו קיים מעבר בין ח"נ קנסא לח"נ ממונא).

⁴⁵ לגבי גרסתו: "ואו דלמא השתא מיהת מחמת ביעוט נתזו וצרורות נינהו" ראה גם ברי"ף לפנינו, אך בהלכות רב אלפסי (מוסד הרב קוק) קטע זה כלל איננו מופיע.

הרי הם מוגדרים כ"אורחה" וכרגל מועדת, ומשלם נזק שלם, ואילו צרורות רגילים (או צרורות מחמת ביעוט כשאי אפשר לה אא"כ מנתזת, לצד השני בספק זה), מוגדרים כ"לא אורחה", ומשלם חצי נזק.

העולה מדברי הר"ח הוא כי בדומה לרמב"ם בפירוש המשנה, צרורות מוגדרים כ"לא אורחה", ועל כן משלמים חצי נזק. אומנם, לפי דבריו, מסתבר כי הגדרה זו נובעת מעובדת היות הצרורות מקרה לא שכיח (ולא כרמב"ם - חריג באופן), וזאת על סמך שאלת הגמרא, המעמידה מקרה בו צרורות בוודאי ינתזו (ומכאן שצרורות רגילים לא וודאי כי ינתזו, וזהו גורם החיוב), ומסתפקת האם האופן החריג בו נעשו הצרורות (בעיטה) מספיק על מנת לחייבו בחצי נזק⁴⁶.

⁴⁶ במידה ונשלב בין דברי רבא לשיטה זו, יהיה עלינו להדחק (בדומה לדוחק בפיה"מ לרמב"ם, ואף יותר) ולומר, כי מאחר וכוחו כגופו, צרורות הרי הם כרגל לכל ענייניהם, ואין לחלק אף בנושא השכיחות, וצ"ע (המשך הדברים יהיה בדומה לרמב"ם).

מאידך, בעיון בדברי ר"ח בסוגיא, נראה כי קיימת סתירה לדברים אלו:

הגמרא (יח ע"ב) דנה במחלוקת רב יהודה ורי אלעזר: "בהמה שהטילה גללים לעיסה, רב יהודה אומר: משלם נזק שלם, ורי אלעזר אומר: חצי נזק". למסקנה, מסבירה הגמרא את מחלוקתם כמחלוקת סומכוס ורבנן בצרורות. מקשה הגמרא: "והא משונה הוא!", ומתרצת: "דדחיק ליה עלמא". לפי דברים אלו, הטלת גללים לעיסה, כאשר הבהמה דחוקה לעשות זאת (או, לפי רש"י, כשעומדת במקום צר, ואינה יכולה לזוז), מוגדרת כצרורות רגילים, ומשלם, לפי חכמים, חצי נזק.

על דברים אלו כותב הר"ח: "...ופרק דדחיק ליה עלמא, כלומר: היה דחוק, ונתזו הגללים בתוך העיסה. כגון זה אינו שינוי, כדבעינן למימר לקמן - היתה מהלכת במקום שאי אפשר לה...". לפי דברים אלו, הטלת גללים כשדחיק ליה עלמא שווה להתזת צרורות במקום שאי אפשר לה אלא אם כן מנתזת, והרי להלן מגדיר הר"ח צרורות במקום שאי אפשר לה אא"כ מנתזת (כאשר נעשו שלא על ידי ביעוט, כפי שכאן מאחר ודחיק ליה עלמא אין זה משונה) כרגל, ומשלם נזק שלם, ואילו כאן מוגדרים גללים כשדחיק ליה עלמא כצרורות ומשלם לחכמים חצי נזק, והוא הדין, על פי הר"ח, לצרורות במקום שאי אפשר לה אלא אם כן מנתזת!

במידה ואין מדובר בטעות, ודברי הר"ח כאן ולהלן אחד הם, יתכן וניתן ליישב באופן הבא:

אין כל הכרח לומר, שהגדרת צרורות כהלכתא גמירי לה מקובלת על כולי עלמא, ואדרבה, פשוט הירושלמי היא כי צרורות משלמים חצי נזק מכיוון שאין דרכה להזיק באופן זה (היינו: רגל תמה), ואין כל איזכור ל- "הלכתא גמירי לה" (עיין לדוגמא בהשוואת הירושלמי, פ"ב ה"א, בין גללים לבין כשכשה בזנבה, כאשר בשניהם הדיון הוא בין מקרה בו דרכה לעשות כן למקרה בו אין דרכה לעשות כן - בהנחה שגללים מוגדרים כנזק שהוא חוץ לגופה). יתכן, כי נקודת ההנחה של רבינו חננאל היתה, כי ר' אבא בר ממל (אמורא ארץ ישראל בדור שני - שלישי, המרוחק מרבא בזמן ובמקום) לא הסכים להגדרת צרורות כהלכתא גמירי לה, ועל כן לשיטתו חיוב צרורות בחצי נזק הוא משום שאין דרכה בכך (כתפיסת העולם בירושלמי). לפי זה, כאשר היתה מהלכת במקום שאי אפשר לה אלא אם כן מנתזת, הרי זה דרכה, ומשלמת נזק שלם כדיון רגל מועדת, אלא שיש להסתפק כאשר בעטה, היינו: אופן הנזק אינו כדרכה, האם משלמת חצי נזק כדיון צרורות שאין דרכה בכך, או שמא נזק זה מוגדר כ"אורחיה", מכיוון שאי אפשר לה אלא אם כן מנתזת, ואין משמעות לכך שבפועל נזק זה נעשה בעיטה.

בשיטת רבא מקבל הר"ח את ההסבר, שצרורות הם אורחיה כרגל, וטעם החיוב בחצי נזק בלבד הוא "הלכתא גמירי לה". בסוגיית גללים משווה הר"ח בין גללים כשדחיק ליה עלמא להיתה מהלכת במקום שאי אפשר לה אלא אם כן מנתזת לעניין הגדרת המעשה כאורחיה, אך הסוגיות חלוקות בעניין התשלום (על פי סוגיית גללים משלם חצי נזק כדיון הלכתא גמירי לה בצרורות).

על פי הסבר זה, ספיקו של ר' אבא בר ממל אינו להלכה (אם כי עדיין תהיה שאלה האם אלו צרורות משונים או צרורות רגילים, בהנחה שיש הבדל ביניהם), ועל נקודה זו קשה לשון הר"ח: "יוכל הני שמעתתא דסלקא להו בתיקו קיימא לן דממונא לקולא ולא מפקינן", ממנה משתמע כי ספק זה הוא ההלכה, וצ"ע.

8. סיכום

בדברים לעיל השתדלנו להראות את התהליך שחל בהבנת דין "צרות". על פי דברינו, בתחילה הובן דין זה כמקרה נקודתי של נזקי רגל שלא כדרכה, המשלם חצי נזק ככל תם. במהלך השלבים השונים הלכה והתפתחה מחלוקת, שהוגדרה כמחלוקת מהותית בכל מקרה של נזק שחוץ לגופה (וזהו דין "צרות" המוכר). כתוצאה מתהליך זה השתנתה הבנת "צרות" מנזקי תם לנזקי מועד (תולדת רגל מועדת) בעל דין מיוחד: הלכתא גמירי לה שמשלם חצי נזק.

בדברינו הובאו מגמות שונות בדברי האמוראים וסתם התלמוד, המצביעים גם הם על תהליך התפתחות הגדרת צרות כמועד חריג.

בשיטות הראשונים הבאנו שתי שיטות יוצאות דופן, המסבירות צרות על פי ההבנה הראשונית, היינו: תשלום חצי נזק מכח "שלא כדרכה", כדין תם, בניגוד להבנה הפשוטה במגמת סוגיית הגמרא.